

A MAGYAR ÉS AZ OSZTRÁK KULTÚRTÖRTÉNET KÖZÖS VONÁSAI A SZÁZADFORDULÓN

MÁTRAI LÁSZLÓ

Az osztrák és a magyar történészek 1967-es grazi és 1968-as pécsi ülései mind tartalmi-tematikai, mind metodológiai-elméleti szempontból jó eredményt hoztak. Az azóta eltelt 10 év tapasztalatai bibliográfiai tisztasággal mutatják, hogy az így nyert eredmények eljutottak a történészek nemzetközi nyilvánossága elé. A századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájának története még divatosabb téma lett, és az azóta keletkezett szakirodalom azt mutatja, hogy közös kutatásaink a legfontosabb kérdéseket helyes módszerrel közelítették meg.

Egy „up to date” példával szeretném megmutatni, hogy hogyan és mennyiben tud *először*, ugyanannak a problémának a kétoldalú, osztrák és magyar megvilágítása produktív lenni, *másodszor* hogyan tudja a gazdasági, politikai és kultúrtörténeti – összefoglalóan infradisziplináris – tárgyalásmód, a téma azon oldalait megvilágítani, amelyek egyébként láthatatlanok maradnának. Különösen fontos a komparatiztika a művelődéstörténet területén, mert e diszciplína kategóriarendszere és metodológiája még nincs olyan pontosan kidolgozva, mint az esemény- vagy a gazdaságtörténeté, amiért is a művelődéstörténet kutatása viszonylag elmaradott. Ez a helyzet messzemenően negatív következményekkel járt a testvértudományokban, így a művészettörténetben vagy az irodalom- és az eszmetörténetben.

A századforduló komparatív analízisének első jelmondata legyen klasszikus: *si duo facient idem, non est idem.*

Ami a második jelmondatot illeti, még a fülünkben cseng, ahogy Novotny professzor grazi ülésünkön olyan szépen idézte: *Noricum* és *Pannónia* bár két különböző római kolónia volt, őket a Lajta nemcsak elhatárolta, hanem össze is kötötte.

A századforduló nemcsak itt és ott, tehát a Lajta két oldalán, hanem az egész emberiség történetében sorsfordulót jelentett minden egyes történelmi kapcsolatban. Ma már senki nem akar Oswald Spengler nyomába lépni és a nyugati országok bukásáról általánosságban elmélkedni, de ugyanúgy nem tudunk egyetérteni Karl-Krausszal sem, ha az „emberiség utolsó napjai”-ról beszélt. Breycha és Fritsche szóhasználata valószínűleg közelebb áll a történelmi igazsághoz, amikor a századforduló osztrák kultúrtörténetét mint „finálé és nyitány”-t mutatja be a jelzett időszak osztrák irodalom- és művészettörténetét felölelő mintaszerű antoló-

giájában. Hogy néhány kritikus csak a finálé szót tartja helyesnek és a „nyitányt” tagadja, ez történetfilozófiai, (avagy ha tetszik: ideológiai) világnézeti kérdés, amely külön fórumon döntendő el.

Minden művelődéstörténész számára tény volt és marad, hogy a századforduló idején Európa filozófiai gondolkodását az irracionális látványos előretörése jellemezte azoknak a gazdasági, politikai és társadalmi eseményeknek a logikus kulturális következményeként, amelyek általános létbizonytalanságot okoztak az egész XIX. századi Európában, fokozott mértékben Ausztriában és Magyarországon.

A filozófus Nietzsche és Kierkegaard voltak azok, akik ezt az irracionális hullámot a két országban inspirálták, mégpedig az említett anti-kronologikus sorrendben, mert a fiatal Nietzsche volt az, aki radikális kultúrkritikájával a Kierkegaard-féle szubjektivizmust és irracionalizmust előkészítette.

Nietzsche és Kierkegaard Magyarországon is szellemi divattá váltak, és ezért tud a művelődéstörténeti komparatiztika metodikai segítséget nyújtani ennek a sokat tárgyalt, nagyon nehezen megoldható esztétörténeti problémának a megvilágításában.

A modern osztrák teoretikus, Gustav Falk egy kissé túlságosan is esszéista megfogalmazásában úgy látja, hogy a századforduló fő szellemi ellentmondása az impresszionizmus és az expresszionizmus közötti ellentétben nyilvánul meg. Ez az esztétizáló vélemény a problémát és annak megoldási lehetőségét áthárítja az esztétikára, elrejtve ezzel a mögötte rejtőző szociális és filozófiai alapellentéteket.

Ami az expresszionizmus kérdését illeti, természetesen Magyarországon is ez az irányzat hat a századforduló kezdetén, de alapvetően más eszmei tartalommal. Közben ugyanis Ausztriában a Ludwig von Ficker által szerkesztett „Der Brenner” c. folyóirat kimondottan irracionális, szélsőségesen szubjektív, vallásos-misztikus jellegű szellemi irányzatot hozott létre, addig a Kassák köré csoportosuló, a „Ma” és a „Tett” című folyóiratot megjelentető magyar expresszionisták a költészet és a grafika megújítását a kormányzattal és a hagyománnyal szembeni ellenállás talajáról kiindulva, minden irracionális, vagy vallási tartalom nélkül, illetve szociáldemokrata célkitűzéseket szem előtt tartva képzelték el.

Ami a Kierkegaard-hatást ott és itt illeti: a Brenner-kör körül egy kimondott Kierkegaard-kultusz alakult ki, amely a lehetőségekhez képest teljességgel és hűen törekedett a példakép irracionális, szubjektivizmusának és pesszimizmusának megvalósítására, mint a költészetben Georg Trakl, vagy mint a hivatalos filozófiában Prof. Theodor Häcker, aki ezzel az ún. vallásos egzisztencializmus első képviselője lett. Jóllehet nem ilyen mértékben, de mégis az irracionális hullám termékeként jelentkezett Lukács György 1909-ben Magyarországon Kierkegaard-tanulmányával, mégpedig azzal a kierkegaardi felfogással, miszerint a „szubjektivizmus az igazság”, de nem misztikus vagy vallási tartalommal, hanem esztétikai, esztétizáló és morális felfogásban.

Tény, hogy 1910 körül a magyar szellemi életben is jelentkezett bizonyos

érdeklődés a középkori (és modern) misztika iránt (Lukács Györgynél Eckhart mester vagy Martin Buber, a nitscheiánus Fülep Lajosnál Suso irányában) azonban minden hasonlóság ellenére különbség volt az erősebb és ez az irracionális és miszticizmus iránti divatos vonzalom meg sem közelítette a Brenner-kör és képviselőinek, Georg Traklnak vagy Carl Dallagónak igaz vallásosságát és mélyleges metafizikus reménytelenségét.

Ludwig Wittgenstein életműve a Brenner-kört és a Bécsi Kört összekapcsolja egymással. A legújabb magyarországi Wittgenstein-kutatások is utalnak arra a művelődéstörténeti háttérre, amelyben azok az okok keresendők, melyek Wittgenstein intellektuális fejlődését meghatározták, s melyek a Tractatus fiatal, racionalista logikatudós Wittgensteinét a Philosophical Investigations idős irracionalista és metafizikus Wittgensteinével szembeállítják. Viszonylag sokat írtak arról, hogy e belső önellentmondások a századforduló monarchiájának valódi ellentéteiből és paradoxonjaiból származnak. Ami a Bécsi Kört illeti, a helyzet lényegét talán úgy lehetne definiálni, hogy azok a gondolkodók, akiknek a történelmi-szociális atmoszféra bizonytalanná vált, a természettudomány és a matematika egzaktságában keresték a bizonyosságot.

Azóta az angolszász világban a bécsi iskola filozófiai nagyhatalommá vált. Az ellentmondás ezáltal nem szűnt meg, csak áttelepült Bécsből Oxfordba, Cambridge-be és Amerikába. Újabban éppen a düsseldorfi Nemzetközi Filozófiai Kongresszus jóvoltából áttekintést kaphattunk a bécsi iskola utótörténetéről és jelenlegi helyzetéről. Ugyanaz a Karl Popper – és ez talán a mi történelemszövegeinket érdekelni fogja –, aki a bécsi iskola alapjain állva egykor a Historizmus nyomorúsága címmel éles támadást indított minden történettudomány tudományos jellege ellen, és emellett politikai érzelmektől vezérelve a marxizmust, mint utópikus platonizmust bírálta, most az agykutató John Ecclés-sel közösen új könyvet publikált, melyben a platonizmus harmadik világának meglétét hirdeti. Az egykori bécsi iskola pozitívizmusa, neopozitívizmusa, analitikus filozófiája stb. létrejöttéből megállapítható, hogy a különböző filozófiai táborok között a határvonal az antihisztórikus scientizmus és a humanista hisztórizmus között húzódik.

Jól tudjuk, hogy a századforduló Ausztriájában sok európai kulturális áramlat specifikus osztrák karaktert öltött magára, így jött létre a marxizmusból az ausztro-marxizmus, a pánszlávizmusból az ausztro-szlávizmus stb. Tudjuk azt is, hogy ezek a modifikált variációk Magyarországra is hatottak, mint pl. Alfred Adler revizionizmusa és kantianizmusa. Quae cum ita sint: hogyan lehetséges, hogy a Bécsi Kör, mint filozófiai áramlat oly sok és gazdag befolyás között itt nálunk nem érvényesült?

A kérdés megválaszolásához a művelődéstörténeti komparatiztika nyújt segítséget. Jóllehet, a századforduló szellemi helyzete Magyarországon és Ausztriában nagyon hasonló volt, a nemzeti történelemből adódó filozófiai befogadóképesség azonban különbözött. Nietzsche hatására napirenden volt minden érték átértékelése, folyamatban volt az abszolútum megkérdőjelezése. Míg azonban az

elveszett abszolútumnak a vallásban, az irracionálisban, az expresszionizmusban stb. történő felfedezésére irányuló kísérletek Ausztriában csak félsikert hozhattak, addig – mint ahogy azt már említettük – az osztrák gondolkodók az elméleti bizonyosságot a természettudomány és a matematika egzaktóságában keresték.

Ezzel szemben Magyarországon az abszolútum iránti törekvés ugyan kapcsolatban állt a matematikával és a logikával, a természettudományokkal azonban nem. Ez úgy történt, hogy bár a Bécsi Kör összes nagy inspirátora, mint pl. Brentano, Bolzano, Frege, Husserl, Meinong, Russel stb. ismertek voltak, a következmények mégis másképpen alakultak: nem jött létre szellemi mozgalom, de megszületett a „tisztá logika” iskolája, melynek tanítványai a keresett bizonyosságot Pauler Ákos platonai rendszerében vélték megtalálni. Ezen az úton szerveződött meg egy konzervatív katedrafilozófia, melyben elsikkadtak a bécsi pozitivizmus és a budapesti „Bolzano-kör” progresszív vonásai.

Rövid előadásom befejezésekként, engedjék meg két történeti ténnyel demonstrálni azt, hogy a filozófiatörténetben a közös vonások a különbözőségek ellenére is milyen erősek. Az egyetlen külföldi tudós, aki Pauler Ákos munkáit alaposan ismeri és idézi, a filozófia bécsi professzora Leo Gabriel, aki a XIV. Filozófiai Világkongresszus elnökeként szép áttekintést adott közre az egykori osztrák filozófiáról, a Bécsi Körről, Wittgensteinről és a Brenner-körről a „Wissenschaft und Weltbild”-ben.

A Bécsi Kör utolsó bécsi tagja Viktor Kraft volt, aki a Kör belső történetéről magisztrális monográfiát készített. Az utolsó előtti bécsi tag a két éve elhunyt magyar Juhos Béla volt, aki a Kör alapítói közé tartozott, és a matematikai logika egy fontos teorémáját fogalmazta meg.

Ami a Bécsi Kör további utótörténetét illeti, szeretném befejezésként felhívni figyelmüket arra, hogy Karl Popper tanítványai és kritikai ellenzői között volt néhány magyar kutató is – és ami a mi témánk szempontjából fontos – több fiatal szakemberünk foglalkozik – nem is eredménytelenül – Wittgensteinel: munkájuk talán hozzájárulást jelenthet majd az osztrák–magyar művelődés-történeti komparatistikához.

*

1978. szeptember 21-én a vegyesbizottság a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tanácsstermében folytatta nyilvános tudományos ülését, ahol két osztrák és két magyar történész előadására és ezek vitájára került sor.

Dr. Birgit Leuchtenmüller, az osztrák népesség-statisztika interpretációs lehetőségeiről és problémáiról, dr. Katus László, a magyarországi 1850–1914 közötti demográfiai átmenet kérdéseiről, dr. Roman Sandgruber, az agrárstatisztika kérdéseiről és dr. Puskás Julianna a magyarországi 1870–1914 közötti szántóföldi termelés trendjeiről tartott tudományos előadást. Az előadásokat élénk vita követte.

A tanácskozások második napján – ugyancsak az MTA Székházban – zajlott le a vegyesbizottság zárt ülése. A két tagozat együttesen értékelte az első tudományos ülés tapasztalatait, és megtárgyalta az elkövetkező évek terveit. Elvi megállapodást kötöttek, hogy a Magyar és az Osztrák Tudományos Akadémia közös kiadásában jelentetik meg az első tudományos ülés teljes anyagát. A megbeszéléseken megállapodtak abban, hogy a következő együttes ülésre 1980 tavaszán Bécsben kerül sor, és a tudományos ülészak témája: a felvilágosult abszolutizmus.